

Kristalpaleis reeks voor eigentijdse filosofie

Paul Moyaert

De doodsdrift revisited

Een breuklijn
tussen Freud en
Deleuze

Boom

9	Inleiding
---	-----------

DEEL 1

23	Freuds metafysica
----	--------------------------

I.

25	De herhalingsdwang: de machine in het leven
25	I. 1. Herhaling begrepen vanuit de vastlopende rouw
32	I. 2. Herhalingsdwang: het lot van de driften
43	I. 3. Naar een opmerkelijke bepaling van drift
50	I. 4. Freuds grootschalige metafysische speculaties
54	I. 5. Op naar een nieuw driftdualisme: levens- en doodsdriften
57	I. 6. Freud: een dualisme of een verborgen monisme?
61	I. 7. Naar de harde kern van Freuds driftendualisme

II.

63	Het leven met zijn overschot aan agressie
64	II. 1. Agressie: niet te herleiden tot een reactie op frustraties
71	II. 2. Agressie: een oorspronkelijke en zelfstandige drift
72	II. 3. De agressie van het geweten

III.

75	De driftvijandige ingesteldheid van het leven
----	--

DEEL 2

79 Deleuze, alleen en samen met Guattari, in discussie met Freud

IV.

81 Weg van de mechanica en het vitalisme

V.

87 Herhaling en gewoontevorming

87 v.1. Gewoonte vormt het subject

89 v.2. Herhaling: continuïteit in het verschil
en continuering van het verschil

96 v.3. In den beginne is er herhaling

97 v.4. Intermezzo. Duur volgens Bergson:
van psychologisch gegeven naar
ontologisch principe

101 v.5. Herhaling: de voorgeschiedenis van
het lustprincipe

106 v.6. Herhaling bedreigd door chaos

107 v.7. Freud tegenover Deleuze: herhaling is
bedreigend

VI.

109 Herhaling: verlost van de identiteit, in de greep van het verschil

109 VI.1. Herhaling met spirit in plaats van een
geestdodende herhaling

111 VI.2. De naakte herhaling: kritiek op Freud

113 VI.3. Deleuze met de onzichtbare hand van
Freud naar herhaling met spirit

120 VI.4. Terug naar Freud: van tijd naar
eeuwigheid?

VII.

127 **Waaizin: herhaling van verschillen zonder ideële samenhang**

- 128 VII.1. *Anti-Oedipus*: een inleiding
- 132 VII.2. Doodsdrift: een naam voor het lichaam zonder organen
- 133 VII.3. De therapeutische context van het lichaam zonder organen

VIII.

145 **Een heroriëntatie van de doodsdrift: plasticiteit in plaats van organische elasticiteit**

- 146 VIII.1. De doodsdrift in dienst van het leven
- 148 VIII.2. De doodsdrift: een metamorfose van Eros
- 156 VIII.3. Een doodsdrift zonder dolgedraaide agressie

IX.

159 **Herhaling en een idee die zich aan het denken opdringt**

- 161 IX.1. Deleuzes interesse in markies de Sade en Sacher Masoch
- 164 IX.2. De originaliteit van Sade en Masoch
- 169 IX.3. Sade en Masoch: een vreemd spinozisme?
- 170 IX.4. Hoe Deleuze Freud gebruikt
- 176 IX.5. Deleuze en Freud: een klein verschil met grote repercussies
- 178 IX.6. Deleuze over de virtuele ideële werkelijkheid en haar actualisaties

185	Slotbeschouwing. Waarom herhaling ook voor Deleuze een ontstellend mechanisme is
191	Dankwoord
192	Noten
197	Bibliografie

Inleiding

9

In *Aan gene zijde van het lustprincipe* introduceert Sigmund Freud een spraakmakend begrip in de theorie van de psychoanalyse: de doodsdrijf. Of liever, de doodsdriften, want Freud gebruikt de term in het meervoud om er kwalitatief verschillende krachten mee aan te duiden; daarover straks meer. Deze doodsdriften zijn sinds hun invoering in ieder geval voortdurend onderwerp van discussie geweest, zowel binnen als buiten de psychoanalyse. Tegelijk hebben ze nooit de status van wetenschappelijke evidentie verkregen, voor niemand; ook Freud is nooit opgehouden er vraagtekens bij te plaatsen (GZL, 214). Het begrip heeft onder zowel voor- als tegenstanders voor veel spraakverwarring gezorgd. Had Freud de doodsdriften scherp genoeg afgebakend? En had hij ze wel echt nodig om de verschijnselen te verklaren die hem in die tijd intrigeerden?

In de tweede helft van de twintigste eeuw laten toonaangevende Franse intellectuelen zich graag door Freuds ideeën over de doodsdriften inspireren. Dit geldt ook voor Deleuze maar die heeft zich wel steeds kritisch uitgelaten over hoe Freud de doodsdriften bepaalt en waarom hij ze in zijn theorie invoert; de verschijnselen waarop Freud zich beroept, kun je volgens hem anders analyseren en verklaren. Wat vooral opvalt is hoezeer Deleuzes filosofische en klinische kritiek is doordrenkt van diepe onvrede met de in zijn tijd wijdverspreide intellectuele fascinatie voor de doodsdrijf. ‘Wanneer ik het idee hoor dat de dood een proces zou kunnen zijn, dan bloeden heel mijn hart en al mijn affecten,’ aldus Deleuze in zijn college van 27 mei 1980 (geciteerd in Dosse, 2007, 264). De dood is een aan het leven uit-

wendige gebeurtenis, denkt Deleuze, niet het effect van een niet-aflatende dynamiek of een 'proces' waardoor het leven vanaf zijn oorsprong in de richting van de dood zou worden gedreven. De psychoanalyse zou in de lijn van Spinoza, Nietzsche en Reich eerder een ode aan het leven moeten zijn, zo vat ik de teneur van Deleuzes teleurstelling samen. 'Merkwaardig toch, dat avontuur van de psychoanalyse. Om iets waard te zijn zou ze het leven moeten bezingen. Praktisch zou ze ons moeten leren het leven te bezingen. Maar ze laat alleen een mistroostige, moedeloze dodenzang horen: *slaap kindje slaap*' (AO, 428). Vandaar het thema van mijn essay: zin en onzin van de freudiaanse doodsdrijf in het licht van een deleuziaanse metafysica.

Aan gene zijde van het lustprincipe is eerst en vooral gewijd aan een bespreking van de grenzen van dat principe. Dit is opmerkelijk, want tot dat moment vormt het lustprincipe de basis waar Freuds 'energetische' theorie van de driften op rust. In het kort komt deze theorie op het volgende neer. Driften veroorzaken excitaties die lichaam en geest onder druk zetten en het evenwicht verstoren. Dit veroorzaakt spanningen. Het lustprincipe stelt nu dat opgebouwde spanning zich moet en zal ontladen, wat een onbewuste *dynamiek* in gang zet en gaande houdt. Zo waakt het lustprincipe, als basisprincipe van spanningsreductie, over ons geestelijk en lichamelijk welzijn, maar het impliceert bovenal dat wij mensen er ten diepste op uit zijn onlust te vermijden en, wat eigenlijk op hetzelfde neerkomt, lust te verwerven. Dat al ons gedrag, ook en juist het 'onverklaarbare', valt te verklaren als en door spanningsreductie – lees: de bevrediging van bewuste en vooral onbewuste wensen en de lust die zo wordt verworven –, *dat* is aanvankelijk de spil van Freuds psychoanalyse.

Wanneer dan het ogenschijnlijk fundamentele en universele lustprincipe aan een onderzoek naar de *grenzen* ervan wordt onderworpen, brengt dit een cascade van vragen met zich mee die Freud ertoe nopen opnieuw na te denken over hoe driften werken en hoe hij het basisbegrip 'drift' überhaupt moet bepalen. Zijn grondslagenonderzoek leidt tot een herziening van zijn eerste driftenleer, die nog gebaseerd is op de spanning tussen Ik-driften en seksuele driften. Conflictzones als deze, die constitutief zijn voor de *conditio humana*, vormen het onderzoeksdomein bij

uitstek van de psychoanalyse. Wat Freud in *Aan gene zijde van het lustprincipe* ontdekt is echter niet het zoveelste spanningsveld in de reeks conflictzones die reeds door hem in kaart zijn gebracht, maar een dat naar hij meent fundamenteeler is dan alle andere: de meest elementaire en tegelijk onuitroeibare conflicten worden gevormd door de spanningen tussen *levens- en doodsdriften*. Er is geen drift die aan deze spanningen ontsnapt.

Waarom ziet Freud zich in de eerste plaats genoodzaakt tot een onderzoek dat zijn theoretisch bouwwerk overhoophaalt? *Aan gene zijde van het lustprincipe* verschijnt in 1920, twee jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog. Nooit eerder werden artsen op zo'n grote schaal geconfronteerd met soldaten die aan *shell shock* lijdten. Freud begint zijn onderzoek naar de mogelijke beperkingen van het lustprincipe met een bespreking van traumatische oorlogsneurosen, die vandaag posttraumatische stressstoornis zouden worden genoemd. Deze aandoening intrigeert hem, omdat gruwelijke gebeurtenissen uit het recente verleden niet ophouden de geest van getroffen soldaten te be-
stoken. Ongewenst en onbeheersbaar blijven flarden van schokkende taferelen maar terugkeren, wat de getraumatiseerden er des te meer onder doet lijden. Dat hier sprake is van een onbewuste dynamiek lijkt duidelijk, maar laat deze zich wel verklaren aan de hand van het lustprincipe? Hoe zou de herhaling van gruwelijkheden in de geest 'eigenlijk' tot het vermijden van onlust bijdragen, om van het verwerven van lust nog te zwijgen? Door dergelijke vragen ziet Freud zich voor een raadsel geplaatst dat inderdaad de grens van het lustprincipe lijkt te markeren.

Is er naast het lustprincipe, zo vraagt Freud zich af, een ander, minder mensvriendelijk principe dat over de driften en ons zielenleven heerst? Hij suggereert dat driften blootgesteld zijn aan een herhalingsdwang die het lustprincipe kan trotseren en overrulen. Maar hoe moeten we deze dwang begrijpen? Is herhaling een principe dat samen met het lustprincipe over de driften heerst en hun werking verklaart? Of drukt herhaling veeleer uit wat *alle* driften in wezen zijn? Zijn driften naast het lustprincipe ook nog onderhevig aan een herhalingsdwang of zijn het louter en alleen herhalingsmachines? Herhalen betekent voor Freud terugkeren naar een eerdere toestand. Welnu, stel dat herhaling

uitdrukt wat driften in de kern zijn, dan moet Freud eveneens vraagtekens plaatsen bij de klassieke filosofische bepaling van drift, namelijk als een kracht die het leven voorwaarts stuwt. Een bespiegeling als deze verraaft de *metafysische* reikwijdte van *Aan gene zijde van het lustprincipe*. Freud speculeert in dit metafysisch traktaat over het bestaan van krachten, driften genaamd, die het leven niet voorwaarts drijven maar terugvoeren naar een eerdere toestand. Eigenlijk zijn dit krachten die het leven tegenwerken. Freud noemt ze doodsdriften.

12

De geestdodende herhalingsdwang die bij de heropleving van traumatische gebeurtenissen opvalt is niet de enige reden om over destructieve doodsdriften te speculeren. Freud onderscheidt daarnaast verschijnselen die verband houden met pure destructiedrift of agressielust. Het leven is doordrenkt van een niets ontziende agressie, die zich tegen het leven als zodanig kan keren. Deze agressie valt bij de mens meer op dan bij dieren. Freuds exploratie van onuitroeibare agressie als bestaansgrond voor een levensbedreigende doodsdrift sluit aan bij een lange spirituele en filosofische traditie die zich bezint op het radicale kwaad. Wanneer Freud vanuit zijn ideeën over de doodsdrift naast de herhalingsdwang de agressielust in zijn grondslagenonderzoek betreft, raakt zijn onderzoek naar een aan gene zijde van het lustprincipe ondergesneeuwd: de doodsdrift kan lust vinden in de pure agressie – agressielust – en dan kan je niet meer gewag maken van een aan gene zijde van het lustprincipe.

De twee belangrijkste representanten van de doodsdriften zijn dus de verstikkende herhalingsdwang en de destructiedrift (agressielust). De doodsdrift is de verzamelnaam van krachten die, als ze niet worden tegengewerkt, het leven van binnenuit saboteren. Het leven draagt vanaf zijn ontstaan deze levensvijandige krachten in zijn schoot. Net zomin als hun tegenpool, de levensdriften die Freud onder de naam *Eros* bijeenbrengt, kunnen we de doodsdriften direct observeren. We nemen ze veeleer waar in effectieve samenstellingen, als een samengestelde werkelijkheid, een verstrengeling van zowel doodsd- als levensdriften. De onderliggende machtsverhouding tussen deze twee driftpolen bepaalt het lot van actuele driftcomplexen. Maar

hoewel doodsdriften en Eros zich altijd met elkaar vermengen, is de doodsdrift tegelijk een kracht die driftcomposities en objectbindingen dissocieert of, in Freuds terminologie, ontmengt en ontbindt. *Triebentmischung* is de term waarmee Freud het afbraakwerk van de doodsdrift beschrijft. Haar destructiviteit ziet er in de twee representanten verschillend uit. Het destructieve karakter van de herhalingsdwang roept beelden op van een werkelijkheid die om te beginnen al niet tot connecteren geneigd is. Je kan hier denken aan chemische elementen die geen verbindingen aangaan met andere. Begrepen vanuit de agressielust is de doodsdrift een kracht die actief uit is op destructie. In beide gevallen maakt de doodsdrift zich evenwel kenbaar als een afgrondelijk nee tegen het leven.

13

Aan gene zijde van het lustprincipe staat bol van de conceptuele spanningen en perspectiefwisselingen. Eerdere inzichten moet Freud anders uitwerken en nieuwe bevindingen doen nieuwe problemen ontstaan. Overmand als hij in die tijd is door dicht ineengedrongen ideeën die van alle kanten op hem afkomen en in verschillende richtingen tegelijk uitwaaieren, overziet en beheerst Freud in zijn essay de vele ramifications van zijn nieuwe klinische en theoretische exploraties niet helemaal. Ik ga die spanningen niet wegmasseren en geen poging doen ze op te lossen. Wel is het zo dat bepaalde conceptuele spanningen in Freuds latere essays minder urgent worden: na 1920 zullen pure destructiedrift en daarmee de driftontmenging voor hem de enige relevante invalshoek worden om het bestaan van doodsdriften te beargumenteren.

Eén conceptuele moeilijkheid heb ik al vermeld: is herhaling een principe dat naast het lustprincipe over de driften heerst, of drukt zij uit wat alle driften in wezen zijn (Westerink & Van Haute, 213-214)? Deze moeilijkheid brengt een interessant filosofisch probleem met zich mee dat ik nu reeds wil toelichten. Ik vraag me af of Freud de impact van dit probleem wel ten volle doordenkt. *Aan de ene kant* staan de doodsdriften voor een aparte categorie van driften, tegengesteld aan de levensdriften. De twee antagonistische driftcategorieën hebben een eigen traject met een apart doel. Freud komt, zoals we reeds gezien hebben, tot de bevinding dat de herhalingsdwang een cruciaal argument

voor het bestaan van de doodsdrijf vormt. Maar *aan de andere kant* speculeert hij over de mogelijkheid dat herhaling de drijfden als zodanig kenmerkt. Herhaling is dan niet iets wat sommige drijfden zo nu en dan overkomt, of iets wat ze af en toe doen. Nee, volgens deze speculaties *zijn* drijfden herhalingsmachines. Men ziet de moeilijkheid: kan de doodsdrijf dan nog wel als een aparte drijfcategorie worden beschouwd – kunnen drijfden in het algemeen iets anders zijn dan doodsdrijfden?

Ik leg de vraag verder uit. Freud speculeert over de mogelijkheid dat drijfden herhalingsmachines zijn. Dit is voor hem geen uitgemaakte conclusie, eerder een tussentijdse, uitdagende hypothese. Deze hypothese geeft aan zijn onderzoek een opmerkelijke transcendentale dimensie. De transcendentale invalshoek luidt als volgt: hoe moeten we, gelet op het bestaan van de herhalingsdwang, een drijf *qua drijf* denken? Net als de *common sense* vat Freud drijfden aanvankelijk op als krachten die op verandering aansturen. Maar zijn analyse van de herhalingsdwang brengt hem tot het ook voor hem verrassende inzicht dat een drijf helemaal geen principe van verandering in zich draagt. Integendeel, drijfden verzetten zich tegen veranderingen: ze zijn behoudsgezind.

Op zijn manier ontdekt Freud zo het traagheidsbeginsel van Newton *in het leven* (GZL, 195). Het leven ontsnapt niet aan de wetten van de levenloze materie: het doodse woont van begin af aan in elke levensuiting. Volgens Freuds opmerkelijke biomechanica zijn drijfden conservatieve krachten. De herhalingsdwang illustreert de traagheid van het leven. Hij stuurt erop aan een eerdere toestand te herstellen, en de boodschap van die eerdere toestand is geenszins dat hij wil veranderen. Een lichaam in rust heeft niet de neiging te bewegen – bewegen is veeleer bewogen worden, leert Newton –, en eenmaal in beweging verandert een lichaam niet uit zichzelf van richting. Nemen we fixatie, een vaak door Freud besproken verschijnsel. Drijfden blijven in hun lustbronnen hangen, tenzij andere drijfden ze dwingen de toestand waarin ze zich bevinden op te geven. Blijkbaar kennen drijfden geen hang naar vernieuwing, ‘prikkelhonger’ is geen drijfveer. Langs en ondanks omwegen keert een drijf terug naar hetzelfde – *voortbewegen is terugkeren*.